

De vertroosting van Memoria

voor Frank Willaert

Openingsminiatur bij het vijfde boek van Boethius in de anonieme Franse vertaling, *Le Livre de Boece de Consolacion*, Londen BL Harley 4339, fol. 2r. © The British Library, Londen. Vergelijk de afbeelding op p. 117. Titel 'Le livre de Boece de Consolacion'

De vertroosting van Memoria

Geheugen en mnemotechniek in de Nederlanden van
de late middeleeuwen

ANNELIES VAN GIJSEN

Hilversum
Verloren
2019

Deze uitgave werd mogelijk gemaakt door het GOA-project *Memoria in de Middeleeuwen* van de Universiteit Antwerpen.

Middeleeuwse Studies en Bronnen XCIII

Afbeelding op het omslag: London BL Harley 4339, fol. 2r, detail.

ISBN 9789065509154

© 2019 Annelies van Gijzen
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Studio Uitgeverij Verloren
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	9
Ter inleiding	10
I Geheugen in drievoud	13
I.1 De verschillende gezichten van het geheugen	14
Dircs schatkamer en Brunetto's <i>Trésor</i>	17
I.2 Het natuurlijke geheugen	21
De levensgeesten	22
De inwendige zinnen	24
Van indruk naar inzicht	25
Waarnemen en denken: passief versus actief	27
Geheugen en herinnering	28
De aangeboren aanleg: temperament en uiterlijk	30
Leefregels en adviezen voor een goed geheugen	32
Remedies voor het geheugen	34
Het hart	36
I.3 De middeleeuwse geheugenkunst	38
De klassieke mnemotechniek	39
De regels van de kunst: geheugenplaatsen	41
Treffende beelden	43
Het gifmoord-geheugenbeeld	45
Het schrift als prothese	46
De middeleeuwse receptie	48
Geheugen, wijsheid en <i>prudentia</i>	49
Mediëvalisering	50
De kosmos als serie plaatsen	53
Imaginaire plaatsen	54
Aaneengeschakelde beelden	55

Memoria en allegorie	56
Beestenboel	58
Letters en getallen	59
Speelplaatsen voor het geheugen	60
Materiële geheugenplaatsen: de hand	63
Zichtbare beelden	65
De Lulliaanse kunst	66
De vergeetkunst	69
Het nadeel van het geheugen	69
 I.4 Pia Memoria: morele, spirituele en religieuze dimensies	 72
Nieuwe wijn in oude zakken	72
Waar we altijd aan moeten denken	73
Naar de hel met memoria	74
De eeuwige heerlijkheid	75
Kerkelijke mnemonica	78
Het liturgisch jaar	79
De sacramenten	79
De eucharistie	81
Biecht, geweten en geheugen	83
Daden en motieven	84
Mentale oefening: memoria en meditatie	85
De hervorming van de krachten van de ziel	88
De ontbeelding van Memoria	90
Nabeschouwing	91
 II Geheugen en mnemotechniek in de <i>Gentse Boethius</i>	 93
 II.1 Inleiding	 94
Leven en werk van Boethius	94
De vertroosting van de filosofie	96
De Middeleeuwse traditie	98
Vertalingen van de <i>Verdroosting</i>	100
De <i>Gentse Boethius</i>	100
Boek V metrum 4	102
De tekst van het metrum	104
De argumentatie in dit metrum	106
De inhoud van het <i>Gentse commentaar</i>	107
De mnemo-passage: aanleiding en opzet	110
Bronnen en methoden	111
Karakteristieke details	112

II.2 Vander coonsteliker memorien ende haren doene	116
Over de teksteditie	116
Over de vertaling	117
Leestekst en vertaling	118
 III Uit de schatkist van Memoria	 145
Middel nederlandse en vroegmoderne teksten over Memoria	146
Memoria in Cesare Ripa's <i>Iconologia</i> of <i>Uytbeeldinghen des Verstants</i>	146
Versche Memorie uit Jan Pertchevals <i>Camp vander Doot</i>	147
Uit Dirc van Delfts <i>Tafel vanden kersten ghelove</i>	149
Brunetto Latini, uit <i>Li Livres dou Tresor</i>	154
Uit <i>Van smeinschen leden</i>	155
Uit Bartholomeus Engelsman, <i>Van den proprieteyten der dinghen III</i>	156
Uit Bartholomeus Engelsman, <i>Vanden proprieteyten vanden dinghen V</i>	158
Uit Jan van Boendale, <i>Der leken spiegel</i>	160
Uit de <i>Anatomie</i> van Mondino	162
Twee chirurgen: Jan Yperman en Thomas Scellinck	165
Jan Yperman, <i>Cyrurgie I.1: Vanden hoeft ende van sire sceppenissen</i>	166
Thomas Scellinck, <i>Boeck van surgien: over de anatomie van het hoofd</i>	168
Coornhert over het actieve en passieve intellect	169
Geheugen, temperament en uiterlijk	170
Saturnus en de 'ketel der memoriën'	174
Geheugen en fysionomie	175
Spiegels leefregels voor een goed geheugen	176
Lethargie	177
Uit de <i>Gentse Boethius Boek I</i>	178
Uit Boncompagno's <i>Rhetorica novissima</i>	179
Florie Memoire uit <i>Les Douze Dames de Rhétorique</i>	181
Arts met ballen	183
Wie schrijft die blijft	184
Memoria, wijsheid, <i>prudentia</i>	186
Jacob van Maerlant, <i>Spiegel Historiae I, VIII</i>	186
Uit de <i>Limburgse Sermoenen</i>	187
Dirc van Delft over de kardinale deugden	188
Dirc Potter, <i>Blome der doechden</i> , cap. 11	189
Het kasteel van Brugman	190
Memorie in <i>De Pelgrimagie</i>	190
De <i>ars notoria</i>	192
Dirc Potter, <i>Blome der doechden</i> , cap. 27	194
Agrippa over de nutteloosheid van de Lulliaanse kunst en de geheugenkunst	195

Constantijn Huygens, <i>Noodige swackheit</i>	197
Memoria en biecht	198
Ghedinkenesse uit Jan Praets <i>Speghele der wijsheit</i>	201
<i>Tabula rasa</i> en hiervoormaals in de <i>Gentse Boëthius</i>	202
Uit het <i>Bijenboek</i> van Thomas van Cantimpré	203
De boeken van Vrouwe Filosofie	206
Bibliografie	209
Index	220

Woord vooraf

Dit boek wortelt in een project, inmiddels in de dagen van olim, van de Universiteit Antwerpen. Ik denk met plezier terug aan de prettige samenwerking met de vier betrokken hoogleraren Herman Braet, Thom Mertens, Theo Venckeleer en in het bijzonder Frank Willaert, de initiatiefnemer van het Antwerpse memoria-onderzoek. Ik ben hem veel dank verschuldigd voor zijn voortreffelijke begeleiding. Vooral de sessies waarin we samen aan de vertalingen sleutelden, waren heel genoeglijk. Ik draag dit boek daarom van harte aan hem op.

Ons hoofdkwartier aan de Grote Kauwenberg werd bemand door de uitvoerders: de postdocs Peter De Wilde en ik, en de promovendi Jesse Mortelmans, aanvankelijk Peter Hannosset en later Patricia Stoop. Ik dank Patricia hartelijk voor haar hulp en steun bij de totstandkoming van dit boek en het hele team voor de onderlinge inspiratie en gezelligheid.

Voor de Boëthius-component van dit boek kreeg ik waardevolle hulp en informatie van Paul Wackers, Wilma Wissink en Lodi Nauta. Aan José van Aelst dank ik inzichten in en materiaal voor de pia memoria. Voor de Bijzondere Collecties in de UB Gent en de KB Brussel kon ik een beroep doen op de deskundige en vriendelijke hulp van Martine De Reu en Ann Kelders. Ik heb veel morele en praktische steun ondervonden van Anja van Leusden en Froukje Degenaar. Hen allen wil ik hierbij hartelijk danken.

Twee bijzondere geleerden zijn al vanaf mijn studententijd in de jaren zeventig mijn begeleiders en inspiratoren geweest: mijn dierbare leermeester Wim Gerritsen, en mijn wetenschappelijke ‘goede petemoei’ Ria Jansen-Sieben. Tot mijn verdriet zijn ze beiden kort geleden overleden. Mijn onderzoek, en zeker ook dit boek, heeft heel veel te danken aan de door hen gelegde basis. Ik gedenk hen met grote dankbaarheid.

Annelies van Gijsen
Wageningen, 19 november 2019

Der kinder sinnen, diet wel grondeert,
Sijn onbelast van eenighen bedrive,
Ghelijck een tafel reyn gheplaneert,
Daermen goet oft quaet in mach scriven.

Lambertus Goetman, *Spiegel der jonghers*
1488, gedrukt Antwerpen ca. 1510

Ter inleiding

Door de eeuwen heen is het menselijk geheugen omschreven met beelden die hun sporen hebben nagelaten in het alledaagse taalgebruik. Iets kan bijvoorbeeld in je geheugen gegrift, gestampt of geprent staan – als een inscriptie in steen of hout, of als letters of de afdruk van een zegel of stempel in was of op papier. Iets kan je daaruit ook ontglijden, ontglippen of ontschieten en als je een geheugen als een zeef hebt, blijft er heel weinig in bewaard. Wie over een goed natuurlijk geheugen beschikt, heeft een geheugen als een olifant of als een ijzeren pot.

Nu hebben olifanten de reputatie dat ze een fantastisch geheugen hebben. De gelukkige bezitter van een goed geheugen wordt dus op dit punt met een olifant vergeleken. Die ijzeren pot daarentegen is een beeld voor het geheugen zelf. Zoals blijkt uit bodenvondsten, werden potten van metaal of aardewerk in het verleden nogal eens gebruikt als schatkist waarin muntgeld werd begraven. De ijzeren pot suggereert een veilige en duurzame bewaarplaats voor kostbaarheden, mogelijk met de bijgedachte aan de hersenpan.

Nog steeds zijn onderzoekers bezig met de vraag waar het geheugen zit en hoe het werkt, maar de tijden veranderen en de beelden weerspiegelen dat. De psycholoog Douwe Draaisma heeft in *De metaforenmachine* (1995) een intrigerend beeld geschetst van de dynamische interactie tussen voorstellingen van het geheugen en technische ontwikkelingen. Uitvindingen voor het vastleggen van beeld en geluid, zoals de camera obscura, de fonograaf, de fotografie en cinematografie, leverden nieuwe metaforen voor het menselijk geheugen en inspireerden speculaties over en onderzoek naar de werking daarvan. De jongste loot aan deze telg is de computer. De benaming van de functie ‘opslaan en bewaren van gegevens’ met de term ‘geheugen’ is natuurlijk een metafoor. Inmiddels is de term ingeburgerd en wordt hij niet meer tussen aanhalingstekens gezet.

Naast deze recente innovaties zijn sommige klassieke beelden voor het geheugen nog steeds springlevend. Daarbij zijn twee centrale metaforen verhelderend, omdat ze verschillende aspecten van het geheugen belichten: het wastablet en de schatkist. Het

wastablet, een met een laag was bestreken houten schrijftafeltje, dient om woorden of beelden vast te leggen. Het beeld is ontleend aan een extern hulpmiddel voor het geheugen: het schrift, met het boek, de boekenkist of -kast en de bibliotheek als uitgebreidere varianten. Het beeld van de schatkist, ook al zo'n externe bewaarplaats, legt de nadruk op een ander aspect van het geheugen: het dankt zijn waarde aan de kostbare inhoud. In beide beelden wordt het geheugen voorgesteld als een extern object, afgesplitst en losgekoppeld van degene die informatie noteerde of opsloeg. Het wastablet suggereert dat het gaat om informatie die is vastgelegd in taal, in symbolen of in andere tweedimensionale notaties. Het beeld van de schatkist en andere ruimtelijke opslagplaatsen, zoals de voorraadschuur of de ijzeren pot, vraagt meer interpretatie. Wat wordt er bedoeld met die schat of die voorraad, waarom is hij zo kostbaar? En in beide gevallen: waar zit die inhoud dan en hoe kom je erbij?

In de middeleeuwen, toen boeken nog schaars en kostbaar waren, speelde het geheugen een belangrijke rol bij het opslaan en de overdracht van kennis. Er werd dan ook veel zorg besteed aan scholing van het geheugen en aan de selectie en het beheer van het mentale bezit. De geheugentechnieken die tot het klassieke erfgoed behoorden, bleven in aangepaste versies zowel in het Latijn als in volkstalen in omloop. Een goed gestoffeerd geheugen werd daarbij niet alleen op zichzelf hoog gewaardeerd; het droeg bovendien bij tot wijsheid en inzicht en daardoor uiteindelijk tot het zieleheil.

Een gemeenschappelijke trek van vrijwel alle hulpmiddelen voor het geheugen is de inzet van de verbeelding, die men zich voorstelde als de opslagplaats van zintuigelijke waarnemingen. De meerderheid van de mensheid kan visuele beelden veel beter en makkelijker onthouden dan waarnemingen van de overige vier zintuigen. Daarom is visualisering in mentale beelden een krachtig hulpmiddel voor het geheugen. Vandaar dat allerlei abstracte begrippen in beeld en tekst door concrete gestalten worden voorgesteld. Ook het geheugen zelf neemt nogal eens een allegorische gestalte aan en dat kan heel verschillend uitpakken. Zo wordt Memoria in Ripa's *Iconologia* (1593) afgeschilderd als 'een vrouw van middelbare leeftijd, met een juwelenkistje op haar hoofd, in het zwart gekleed, die met de duim en wijsvinger van haar rechterhand aan haar rechter oorlelletje trekt en met haar linkerhand een zwarte hond vasthoudt.'¹ Alternatieve voorstellingen van Memoria in woord en beeld schrijven haar verschillende gezichten toe, overigens ook naar de letter: in de veertiende-eeuwse allegorische *Pelgrimage* van Guillaume de Diguville heeft de dienstmaagd Memorie alleen ogen in haar achterhoofd; Vrouwe Ghedinkenisse in Jan Praets *Speghel der Wijsheit*, kort na en deels onder inspiratie van de *Pelgrimage* geschreven,² heeft twee gezichten, een voor en een achter. Versche Memorie in *Den Camp vanden Doot* van Jan Pertcheval (ca. 1500) is een beeldschone, leeftijdloze prinses, die God in de ziel geplant heeft. Zij beheert een immens kerkhof vol prominente overledenen.³ Chastelains *Fleurie Memoire*, een van de

¹ Zie onder, p. 146-147.

² Zie Reynaert 1983, p. 43-46, en onder, p. 190-192 en p. 201-202.

³ Zie onder, p. 147-149.

Douze dames de Rhétorique (ca. 1464), is met haar zusters, van wie *Vieille Acquisition* en *Multiforme Richesse* haar het meest verwant zijn, onmisbaar voor de dichtkunst.⁴

Het onderwerp ‘memoria’ staat internationaal zeer in de belangstelling. Na het pionierswerk van Helga Hajdu, Paolo Rossi en Frances Yates verschenen belangrijke studies van onder meer Mary Carruthers en Janet Coleman.⁵ Maar ‘memoria’ is een heel breed begrip, en niet alleen het gezichtspunt maar ook het object van deze auteurs loopt nogal uiteen. Het geheugen dat in dit boek centraal staat, is primair het vermogen van een menselijk individu tot het bewust opslaan en terughalen van informatie die om wat voor reden dan ook belangrijk is, al dan niet met gebruikmaking van de daarvoor bestaande technieken, de geheugenkunst. Dit boek bespreekt deze opvattingen aan de hand van geschriften uit de Lage Landen. Het gaat dus niet over de collectieve monumentale nagedachtenis-memoria, en evenmin over de nostalgische autobiografische terugblik. De esoterisch en magisch getinte verschijningsvormen komen maar heel zijdelings ter sprake.

We zullen om te beginnen aan de hand van enkele voorbeelden vaststellen, dat ook deze beperkte optiek nog een scala aan voorstellingen op levert. Vervolgens wordt een globaal beeld geschetst van de opvattingen over het natuurlijke geheugen en de geheugenkunst in de middeleeuwen, die niet alleen een praktische maar ook een morele en religieuze dimensie hebben. Dan komt een aangeklede teksteditie van een spannende tekst over het geheugen en mnemotechniek. Het laatste deel van dit boek bestaat uit materiaal dat dient als documentatie, illustratie en toelichting bij het voorafgaande.

Tenslotte verzoek ik de lezers het volgende:

[...] ist oec dat ic yet dolende ben in minen redenen, mids verghetelicheden ofte anders waer omme, dat si dit boec corrigieren moghen ende setten in rechten weghe der waerheit. Want dinghen, diemen over lanc ghesien heeft, worden wel vergheten; ende die memorie des menschen en mach alle dinc niet verstaen noch onthouden.⁶

⁴ Zie onder, p. 181-183.

⁵ Zie voor titels de bibliografie i.v. Hajdu 1967 (eerste druk: 1936), Rossi 2006 (eerste druk 1960) en Yates 1988 (eerste druk 1966); Carruthers 1996 (eerste druk 1990) en Coleman 1992.

⁶ Mandeville 1908, p. 5.

DEEL I

GEHEUGEN IN DRIEVOUD

I.1 De verschillende gezichten van het geheugen

Volkstalige teksten uit de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd weerspiegelen het belang en de waarde die in deze periode aan het geheugen werd gehecht. Ook in materiaal uit onze regionen is heel wat te vinden over de aard, de werking en de functies van het geheugen. Een eerste verkenning levert een caleidoscopisch beeld op.

Het geheugen komt ter sprake in een breed en zeer gevarieerd scala van teksten: in verhandelingen over anatomie en chirurgie, over welsprekendheid en muziek, over de ziel en de schepping, over meditatie en andere devote oefeningen, in allegorische en epische teksten, in lyriek en ga zo maar door. Dan blijkt al snel dat de bonte variatie van voorstellingen en metaforen die we aantreffen uitdrukking geeft aan het wisselende perspectief en doel van deze uiteenlopende teksten. Maar bovendien komen zelfs binnen één en dezelfde tekst wel voorstellingen van het geheugen voor die in verschillende tradities wortelen. Zo vinden we, direct na elkaar, twee op het eerste gezicht nauwelijks verenigbare beschrijvingen van het geheugen in de *Tafel van den Kersten Ghe-love*, die aan het begin van de vijftiende eeuw werd geschreven door Dirc van Delft, de geleerde hofkapelaan in Den Haag.

De *Tafel* is primair een geloofsleer voor leken maar biedt ook een schat aan gegevens over de materiële wereld. Deze ‘populairwetenschappelijke’ informatie over onder meer de kosmologie, de meteorologie en de geografie paste voor Dirc en zijn publiek naadloos in hun voorstelling van de wereld als schepping van God. In het ‘boek der natuur’ zijn velerlei waardevolle morele en religieuze lessen ingeschapen. Dirc presenteert gegevens over de kosmos, de natuur en de mens in een kader dat ook bij de grote encyclopedisten van de middeleeuwen wel gebruikelijk is: hij bespreekt de schepping dag voor dag en zo komt hij op de zesde dag bij de mens.

Na enkele algemene opmerkingen komen eerst de vijf uitwendige en vijf inwendige zinnen van de mens aan de orde. Over de vijf zintuigen walst Dirc nogal snel heen:

De mens heeft vijf uitwendige zintuigen, namelijk het gezicht, het gehoor, de smaak, de reuk en het gevoel. Maar omdat hij ze overwegend met de dieren gemeen heeft, zal ik het daar niet over hebben, hoewel er veel filosofische verhandelingen over geschreven zijn.¹

1 Cap. 11; zie voor de oorspronkelijke tekst onder, p. 149–153.